

МИТОВИ И ТРАДИЦИЈА (1)

О БАЈАЊУ И ГАТАЊУ

Обрасци магијског погледа на свет код Срба

О значају традиције често се говорило и о њему је неопходно говорити још више и све више, пре свега у савремено доба, када се традиција и традиционални поглед на свет циљано руше и ниподаштавају. Иза оваквих насртаја на сећање генерација остаје духовна пустош, а са трагедијом заборављања и недостатком традиције непосредно се суочава и сваки родитељ који жели да правилно усмери своје дете, да обогати његово васпитање и научи га многим стварима, истовремено се болно сусревши са сопственим непознавањем бројних сложених радњи и знања која су се некад масовно преносила „са колена на колена”. Међутим, с друге стране, постоји и она „негативна традиција”, традиција која, суштински гледано, не доноси много доброг и која често подрива темеље друштва. Овога пута говорићемо о таквој традицији, односно о бајању и гатању, најизразитијим примерима магијског погледа на свет.

1. Под *бајањем* се превасходно подразумева магијска пракса, усмерена на контролисање невидљивих сила (безличних или свесних), најчешће на призивање или неутралисање дејства натприродних бића, пре свега злих духова, уз коришћење магијских предмета и вербалних формула/басми. Ова магијска пракса може бити усмерена ка излечењу и успеху, али и рушилачки (против неког другог члана заједнице, коме се жели наудити кроз разне видове наношења штете, њему или његовим ближњима); тако реч *обајати* значи и омађијати, зачарати, бацити чини на некога. Сам глагол *бајати* потиче од прасловенског *bajati, од праиндоевропског корена *bha, са значењем „говори”.

Басма је говорни део бајања, тајанствене речи које прате руталне радње и чине неопходан аспект његовог успеха; глагол *басмати* се среће у значењу: „говори брзо и са много речи”. Синоними за израз басма су, у различитим српским областима, и: *басна*, *басан*, *одбрајање*, *бајка* итд. Изговарале су се шапутањем. Уз басме су се често користили и предмети (оштри предмети, „мртвачки предмети”, јаје, делови биљака и животиња итд.), који су заједно с њом и различитим радњама, у одговарајућем просторно-временском оквиру, уобличавали поруку укупног обредног чина/контекста. Басме често садрже митолошке и религијске представе из давне, претхришћанске прошлости. У најраспрострањенијим, медицинским басмама су се често болести/уроци гониле на далека места (небеске висине, морске дубине итд.) у циљу излечења.

Постојале су и грубе и непристојне басме. За сваку прилику, у принципу, постоји посебна басма, али се дешава и да бајалице исту басму прилагођавају различитим потребама или импровизују текст басме.

Бајање је најзаступљеније у магијском народном лечењу и оно се у етномедицини углавном базира на представама о могућности комуникације са оностраним бићима и људима са демонским особинама, тј. са нечистом силом (углавном замишљаном у виду различитих „црволиких”, „ветровитих” и других бића), као изазивачима болести и разних недаћа. Бајањем су се углавном бавиле жене, које се најчешће називају *бајалице*, *бахорице*, а оне које могу нанети штету називане су *врачарице*, *чињарице*, *вражарице*, *мађионице*, *чаровнице* итд. Оне су често, по казивањима, тајну бајања добијале од натприродног бића, на пример „Богородице” или "виле", чиме се наглашава њихова улога заступника оностраних бића на земљи. Бајало се у складу са посебно назначеним просторним (огњиште, праг, буњиште, дрвљаник) и временским параметрима (на пример, у време када месец опада како би и болест „опадала” или пред залазак сунца да и болести „зађу”, у глуво доба ноћи итд.; доста се бајало у уторак, а у петак, недељу и током празника није се бајало). Бајало се левом руком, у складу са формулом да „лева рука крста нема”. Бајалице (жене које бају) су, паралелно са бајањем, такође – у циљу оздрављења – користиле и разноврсно лековито биље, које су справљале у облику мелема или напитка. Ове бајалице су се често специјализовале за једну болест или магијску радњу (на пример – саливање страве). Често саставни део бајања представља и необично понашање (антипонашање) изражено у свлачењу, плувању, псовању, ћутању итд. Сматрало се да код балалице не треба ићи празних руку, јер онда бајање неће бити ефикасно. Бајање се држало у тајности и преносило се само у посебним околностима и посебно одабраним особама, најчешће у кругу породице, од старијих на млађе; тајна бајања предавала се заједно са басмама. Верује се да ће бајалица која преда своју вештину неком наследнику лакше умрети. Постојала је представа како она врачара која бајањем може да баци зле чини, исто тако може и да "рашчини", односно доведе до оздрављења или бољитка. Жене/врачаре за које се сматрало да су бациле чини на некога (да се не рађају деца или да умиру, да домаћинство не напредује итд.) кажњаване су на различите начине. Православна црква је током векова континуирано указивала на штетност бајања, упућујући народ на хришћанску љубав према ближњем и, у крајњој мери, прописујући казне за оне који су се бавили овим делатностима.

2. С друге стране, циљ *гатања* био је предсказивање будућих догађаја, као и разоткривање оних који су се десили у прошлости (рецимо крађе, убиства и слично),

углавном путем претпостављеног контакта са оностраним силама. Гатање се базира на веровању у судбински предодређену будућност (уп. са веровањем у суђенице/суђаје, са предањем о усуду итд.), односно у могућност да се посебним поступцима и техникама протумаче специфични знаци који указују на будуће догађаје. Облик *гатати* се јавља и у значењу одгонетања загонетке („гонетати”). Понекад се појам гатање преплиће или изједначава са врачањем, чарањем и бајањем; у вези с овим је и преплитање речи гатар/гатара и врачар/врачара, коришћених за означавање оних који практикују гатање (у смислу, пре свега, предвиђања).

У народу је гатање било врло раширено и важно, толико да се понекад брав специјално клао да би се дошло до његове плећке, по којој се гатало. Гатањем су се прорицали ратови, суше, временске непогоде итд. За народне гатаре се најчешће веровало да су видовити. Другим речима, гатарима су у народу називани и они који су предвиђали будућност без посебних помагала; тако су раширене и приче о људима, „гатарима” или „врачарима”, који су одмах знали због чега је неко код њих дошао и који могу да опишу дом или укућане човека кога први пут виде итд. Посебно је популарно било поменуто гатање гледањем у плећку (од брера), у слезину и слично, гашењем угљевља, уз помоћ растопљеног олова, сита, боба или пасуља, по длану итд. Рецимо, гледање у (обавезно десну) плећку брера подразумевало је специфично мапирање ове плећке, при чему се сваки њен део повезивао са различитим догађајима, односно аспектима живота и домаћинства; тако су неки делови плећке односно њихови аспекти представљали коње, кућу, слеме, гробове и колевке, мир и рат итд. Доста је било заступљено и гатање по природним појавама: по небеским телима, сунцу, месецу и звездама, по дувању ветрова, облацима, таласима итд. Гатало се и на основу понашања животиња, по сновима, костима, по води, ватри, уз помоћ огледала, брашна, икона, окретањем прстена у чаши, бацањем жреба, зрна итд. Када се истражује узрок болести или неког криминалног дела примењивало се гашење угљевља. Било је распрострањено и гатање, односно прорицање по „књигама староставним”, које су присутне и у српској народној епици („У Марка су књиге староставне”), и под којима се подразумева оно што је написано веома давно, „од памтивека”; приликом тумачења ових књига изузетан значај су имали и бројеви. Гатање је било посебно интензивно у кризним и неизвесним раздобљима. Од народних пророчанстава особену популарност имало је и има тзв. креманско пророчанство у чијим варијантама се – као што показује Веселин Чајкановић – налазе и разноврсни мотиви карактеристични за српску народну митологију (спасилац на белом коњу итд.).

Аспекти феномена бајања и гатања (некада веома распрострањених у народној традицији) имају изузетан значај са становишта проучавања традиционалне духовне културе, а пре свега магијског и митског мишљења као неких од кључних елемената сагледавања начина на који „ум функционише у култури”. С друге стране, изразито неетички контекст извесних облика гатања, а пре свега бајања (усмерених против других чланова заједнице, често и против деце итд.), сврстава их у ред појава са изузетно рушилачком, потенцијалном функцијом. У том смислу, многе димензије савремене праксе бајања и гатања могу се посматрати и као туробни остатак паганске, претхришћанске и парохришћанске прошлости. Пракса овог типа је у различитим – у неким случајевима измењеним и синкретистичким – видовима присутна и данас, најчешће у упрошћеној форми, при чему често има кобне последице, понекад изражене и у виду масовних убистава (убица верује да је жртва врачара које су му „набациле чини”, често под утицајем сугестије управо „гатара” и „врачара”) и низа других деструктивних дешавања која трајно нарушавају стабилност заједнице.

Ивица Тодоровић